

**ОСОБЛИВОСТІ АДАПТУВАННЯ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ
СЛУХУ ДО УМОВ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ**

**ОСОБЕННОСТИ АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ
СЛУХА К УСЛОВИЯМ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБУЧЕНИЯ**

**FEATURES OF ADAPTATION OF CHILDREN ARE WITH
VIOLATIONS OF RUMOR TO TERMS OF ІНКЛЮЗИВНОГО OF
STUDIES**

Анотація

Стаття присвячена проблемі створення сприятливого соціального середовища у закладах з інклюзивною формою навчання, в яких отримують освіту діти з порушеннями слуху. Розглянуто питання комфортності перебування дітей у колективі; взаємин між дітьми з порушеним та збереженим слухом; бачення батьками труднощів в адаптації дітей з порушеннями слуху у середовищі однолітків з типовим розвитком та шляхів їх подолання.

Аннотация

Статья посвящена проблеме создания благоприятной социальной среды в учреждениях с инклюзивной формой обучения, в которых получают образование дети с нарушениями слуха. Рассмотрены вопросы комфортности пребывания детей в коллективе; взаимоотношений между детьми с нарушенным и сохранным слухом; видения родителями трудностей в адаптации детей с нарушениями слуха в среде ровесников с типичным развитием и путей их преодоления.

Annotation

The article is sanctified to the problem of creation of favourable social environment in establishments with a інклюзивною form studies in that get

education to put with violations of rumor. The question of comfort of stay of children is considered in a collective; mutual relations between children with the broken and stored rumor; vision of difficulties parents in adaptation of children with violations of rumor in the environment of yearlings with typical development and ways of their overcoming.

The presented results of research certify that in experimental educational establishments majority of дітей with violations of rumor the impressions of auditory function have at the level of "social rumor" and behave to the group of children with a mionectic rumor. Children prevail from families of чуючих of parents. All students got the special preschool help (a large percent is in a private method), and also general preparation in domestic terms (most), special or general preschool establishments. Most children count a stay at інклюзивній school by a comfort, that coincides with the estimation of comfort of stay of children their parents, has friends both among children with violations of rumor and among children with the stored rumor and estimate attitude toward them from the side of other children and teachers as well.

Ключові слова: діти з порушеннями слуху, інклюзивне навчання, соціальне середовище, адаптація, освіта дітей з порушеннями слуху

Ключевые слова: дети с нарушениями слуха, инклюзивное обучение, социальная среда, адаптация, образование детей с нарушениями слуха

Keywords: to put with violations of rumor, інклюзивне studies, social environment, adaptation, education of children with violations of rumor

За висловлюванням Л.С. Виготського, глухота – передусім соціальна проблема. Тому й пошук шляхів її розв'язання варто спрямувати у соціальну площину. Згідно теорії культурно-історичного розвитку зусилля сурдопедагогів, потрібно спрямувати на встановлення соціальних контактів дитини з порушенням слуху з іншими людьми: родиною, чуючими однолітками тощо. Один з можливих варіантів розв'язання зазначених проблем соціального

характеру, який у сучасній освіті набув ознак стійкої тенденції – інклюзивне навчання дітей з порушеннями слуху.

Впродовж багатьох років майже всі діти з порушеннями слуху навчалися у системі спеціальної освіти в закладах інтернатного типу. Зосередженість технічних, педагогічних, дидактичних ресурсів у спеціальних дошкільних закладах та школах-інтернатах створювало сприятливі умови для опанування знань глухими дітьми та дітьми зі зниженим слухом.

Визнаючи позитивний досвід спеціальних навчальних закладів, водночас, науковці відзначають, що цілодобове перебування дитини в інтернаті до певної міри призводить до фіксування уваги на розладі, послаблення родинних зв'язків, обмеженості соціальних контактів, стримує інтегративні процеси, та може спричиняти прояви деяких негативних особистісних рис, знижувати можливості соціалізації. До недоліків інтернатної системи спеціальної освіти відносять перебування дітей з порушеннями психофізичного розвитку в ізоляції від інших ровесників, і, як наслідок, неготовність до життя у соціумі, обмеження участі сім'ї у вихованні дитини /1,3,5/.

Навчання дітей з порушеннями слуху разом із дітьми з типовим розвитком в останні роки стало предметом обговорення на багатьох наукових сесіях, конференціях, семінарах, з'їздах, різні його аспекти досить широко висвітлюються у спеціальній літературі. Питання психолого-педагогічного супроводу дітей з порушеннями слуху, які перебувають в загальноосвітніх закладах розглянуто у низці досліджень. Формування особистості дитини з порушенням слуху у колективі з чуючими однолітками висвітлюється у роботах Сводіної, В.Н., Шматко Н.Д., Фуряєвої Т.В. Вказані чинники, що визначають позитивний вплив на загальний, особистісний та мовленнєвий розвиток дітей з порушенням слуху, які перебувають і навчаються у колективі чуючих. Серед них найважливіші: можливість виховання дитини вдома за активної участі батьків, перебування дитини у нормальному мовленнєвому середовищі, що в свою чергу сприяє мовленнєвому розвитку дитини з порушеним слухом /8/.

У літературі представлений важливий аспект спільного навчання дітей з особливими потребами, зокрема порушеннями слуху, та дітей з типовим розвитком – формування толерантності у сучасному суспільстві (Фарапонтова І.А., Леонгард Е.І.). Інклюзія розглядається як чинник, що нормалізує життєдіяльність соціума /4, с.3-6/. Навчання в інтегрованих умовах дозволяє дитині з порушенням слуху пристосуватися до середовища чуючих, навчитися співіснувати, спілкуватися, встановлювати соціальні контакти. Водночас, відбувається і зворотній процес – діти із збереженим слухом звикають до дітей з порушеннями слуху, вчать будувати з ними взаємовідносини, привчаються сприймати їх як звичайних дітей із такими ж інтересами, проблемами, труднощами, захопленнями і бажаннями як і у будь-якої дитини. Адже справжня інтеграція можлива, якщо бажання бути разом є спільним, якщо, з одного боку, дитина з порушенням слуху максимально пристосована до умов існування і навчання у соціумі, а з іншого – саме соціальне середовище готово визнати людей з порушеннями слуху як рівних /7, с.154-155/.

Сумісне навчання дітей з порушеннями слуху і збереженою слуховою функцією допомагає подолати психологічні перепони у процесі адаптації людей з порушеннями слуху у суспільстві. За умов ранньої інтеграції глухих дітей і дітей зі зниженим слухом відбувається взаємне пристосування, формуються навички спілкування. Діти із збереженим слухом, які навчаються разом із дітьми з порушенням слуху, в цілому готові сприймати і сприймають їх як рівних собі /3/. На думку багатьох дослідників інклюзивне навчання корисне не тільки для дітей з особливостями психофізичного розвитку, а й для решти дітей. Завдяки тісному соціальному контакту діти з раннього віку починають розуміти труднощі інших, вчать співчувати, допомагати іншим, ростуть толерантними і соціально відповідальними /1, с.23/.

Одним з важливих питань, які широко обговорюються у науковій літературі, є питання про комфортність перебування учнів у змішаних колективах. На думку деяких науковців, глухі діти мають менше друзів серед чуючих однолітків у „змішаному” колективі, причиною чого є складність

спілкування. Водночас інші дослідники вважають, що діти з порушеннями слуху, які перебувають у різних навчальних середовищах, суттєво не відрізняються між собою за емоційним розвитком, рівнем сформованості соціальних навичок, а також у показниках самооцінки та усвідомлення власної гідності.

Значущість комфортності перебування дитини у колективі й ставлення до неї з боку інших для адаптації у навчально-виховному середовищі та розбіжності в поглядах науковців спонукали нас до експериментального вивчення зазначеного питання.

На попередніх етапах дослідження була розроблена та впроваджувалася в експериментальних загальноосвітніх навчальних закладах модель інклюзивного навчання дітей з порушеннями слуху. Значення представлених у статті результатів дослідження полягає у тому, що вони демонструють ефективність моделі, яка апробується в експериментальних установах.

Було проведено анкетування та опитування чотирьох груп респондентів: учнів з порушеннями слуху та учнів з типовим розвитком, які навчаються в інклюзивних класах, педагогів та батьків (всього 234 респонденти). Зазначимо, що анкетування проводилося індивідуально, за бажанням респондента анонімно, респонденти не обмежувалися у часі і, за необхідності, мали можливість отримати консультації за змістом запитань. Далі буде представлено вибірковий аналіз отриманих відповідей.

У науковій літературі представлені різні точки зору щодо стану слуху як чинника, що впливає на якість адаптування дитин з порушенням слуху в інклюзивних умовах. Тому, ми вважали за потрібне вивчити стан слуху учасників експерименту. За станом слухової функції ці діти були поділені на дві групи, які за чисельністю мали таке співвідношення: глухі діти – 18%, зі зниженим слухом – 82%. Переважна більшість дітей – діти зі зниженим слухом 2 або 3 ступеня. У всіх дітей порушений так званий „соціальний слух”, тобто стан слухової функції впливає на можливість встановлювати соціальні контакти через мовлення. За станом слухової функції всі діти, задіяні у дослідженні,

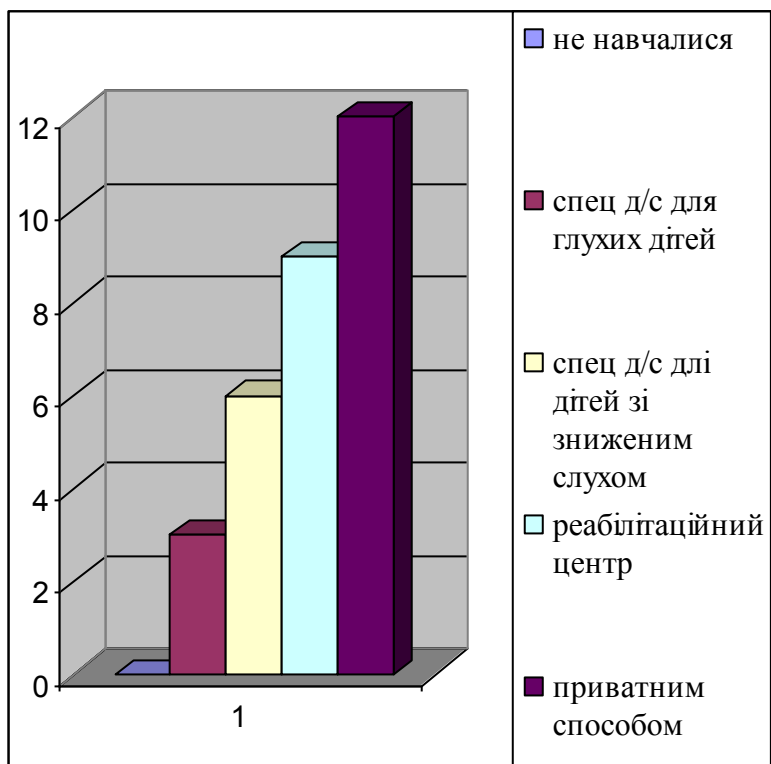
згідно стандартів минулих років повинні були б навчатися у спеціальних навчальних закладах.

Всі учні з порушеннями слуху були слухопротезовані до вступу до школи у віці від 1 року до 6 років, 3 дитини прооперовані, їм зроблена кохлеарна імплантація.

Важливими учасниками в організації інклюзивного навчання є батьки. Суттєвими ми вважаємо їх мовно-культурні традиції, в тому числі опосередковано пов'язані із станом слуху. Батьки дітей з порушенням слуху – учнів загальноосвітніх закладів, які взяли участь у дослідженні – це, в основному, люди зі збереженим слухом (90 %), за виключенням кількох родин, члени яких є глухими – 3%, зі зниженим слухом – 7%.

Як один з вагомих чинників, що впливають на адаптацію дитини з порушенням слуху до умов інклюзивної школи, ми розглядаємо вчасну, ранню спеціальну допомогу. Зауважимо, що всі діти, які увійшли до експериментальної групи, до школи отримували спеціальну допомогу. Дітей, які ніде не навчалися до школи серед учнів експериментальних шкіл ми не виявили. Цікавими є дані про те, де саме відбувалася дошкільна підготовка дітей з порушеннями слуху, які навчаються в інтегрованих умовах.

Показовим є той факт, що більшість таких дітей - 12, отримували спеціальну допомогу до школи приватним способом. На другому місці за чисельністю діти, які отримали дошкільну спеціальну допомогу у реабілітаційних центрах - 9. У дитячих садках для глухих дітей навчалось 3, для дітей зі зниженим слухом – 6 дітей.

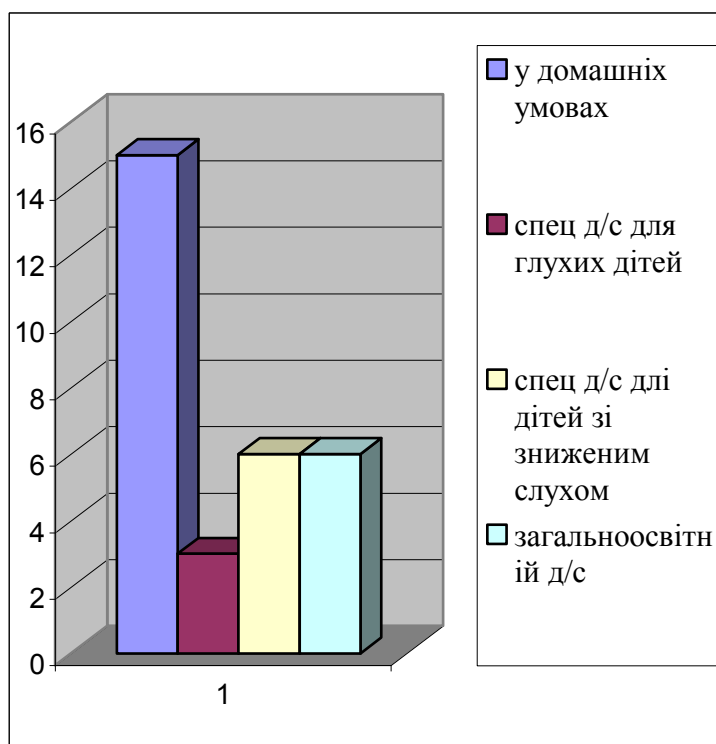
Рис. 1. Дошкільна спеціальна допомога дітям з порушеннями слуху, які навчаються в експериментальних школах з інклюзивним навчанням.

Значний відсоток дітей, які отримували спеціальну допомогу приватним способом, на нашу думку, опосередковано свідчить з одного боку про те, що батьки усвідомлюють важливість для дитини спеціальної допомоги у дошкільному віці, а з іншого – про те, що дошкільна допомога таким дітям на державному рівні організована таким чином, що не завжди задовольняє потреб батьків і дітей. Серед пояснень батьків вибору місця дошкільного навчання дитини типовими є такі: спеціальні дошкільні заклади розташовані далеко від місця проживання родини, а віддавати маленьку дитину в заклад інтернатного типу, відлучати її від родини, батьки вважають не припустимим; Інше пояснення полягає в негативній оцінці якості навчання, переш за все навчання словесного мовлення, у спеціальних садочках (об’єктивність такої оцінки ми у статті не аналізуємо), та великі очікування щодо опанування мовленням дитиною при навчанні приватним способом (результативність ми не аналізуємо у цій статті).

Попередній, навчальний та соціальний, досвід відіграє суттєву роль для адаптування дитини з порушенням слуху до інклюзивних умов. Діти шкільного

віку з порушеннями слуху - учасники дослідження - отримували загальноосвітню дошкільну підготовку у такий спосіб: загальноосвітні дитячі садки відвідувало 6 дітей; дитячі садки для дітей зі зниженим слухом - 6, для глухих дітей - 3, 15 дітей навчалися у домашніх умовах.

Таким чином, лише половина дітей отримала загальноосвітню підготовку у дошкільних закладах різних типів, інша половина дітей не відвідувала дитячий колектив і навчалась батьками та репетиторами не за програмою дошкільних закладів того чи іншого типу.

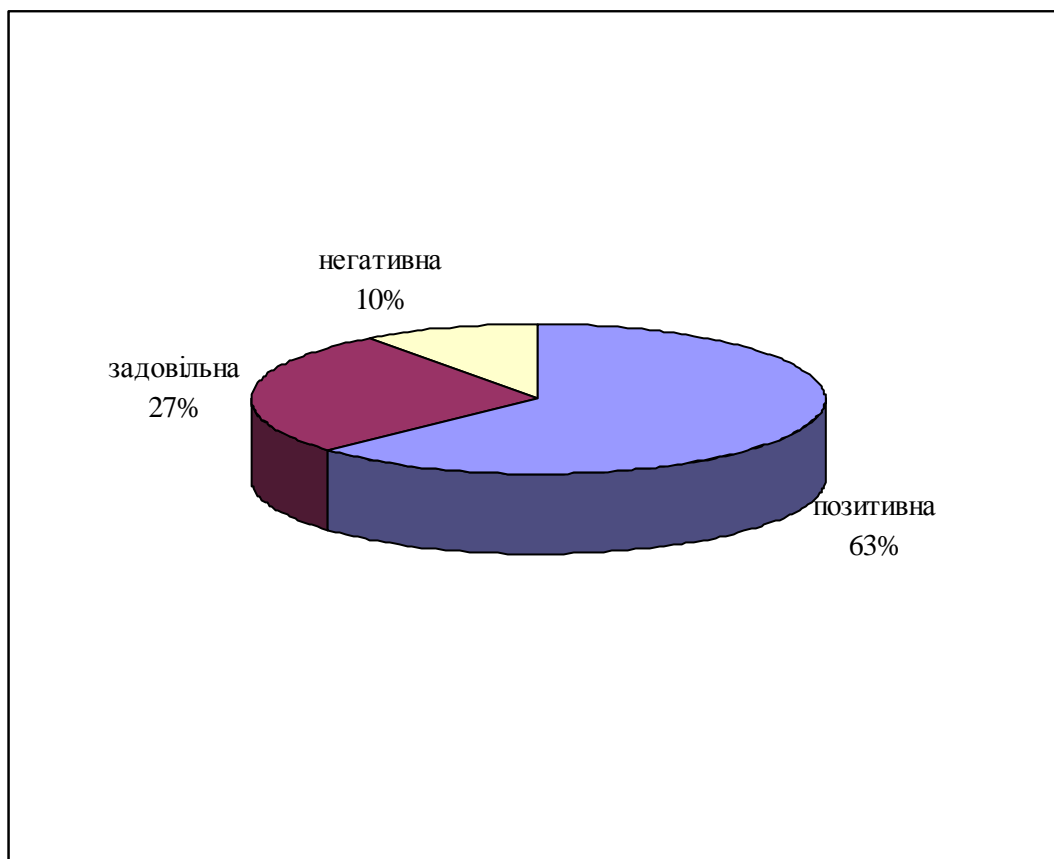
Рис. 2. Дошкільна загальноосвітня підготовка дітей з порушеннями слуху, які навчаються в експериментальних школах з інклюзивним навчанням

Щоб з'ясувати наскільки комфортно дітям з порушенням слуху навчатися у шкільному колективі разом із чуючими дітьми ми запропонували їм відповісти на запитання „Чи подобається тобі у школі?”. Отримали три варіанта відповідей: „добре або подобається”, „нормально” та „не подобається”. За кількісними результатами респонденти поділилися таким чином: відповідь „подобається, навчатися добре” дали 63% учнів, „нормально” – 27%, „не подобається” – 10%.

Більшість дітей з порушенням слуху із задоволенням відвідує школу, в якій вона є членом „змішаного” колективу. Вони дали позитивну оцінку. Значно менше дітей оцінює навчання у школі як цілком задовільне.

До негативних оцінок ми віднесли відповідь „не подобається”. Серед причин незадоволення школою діти назвали такі: важко вчитися – 7% з тих, кому не подобається у школі, більше люблю бути дома з батьками – 2 %, люблю відпочивати – 1%.

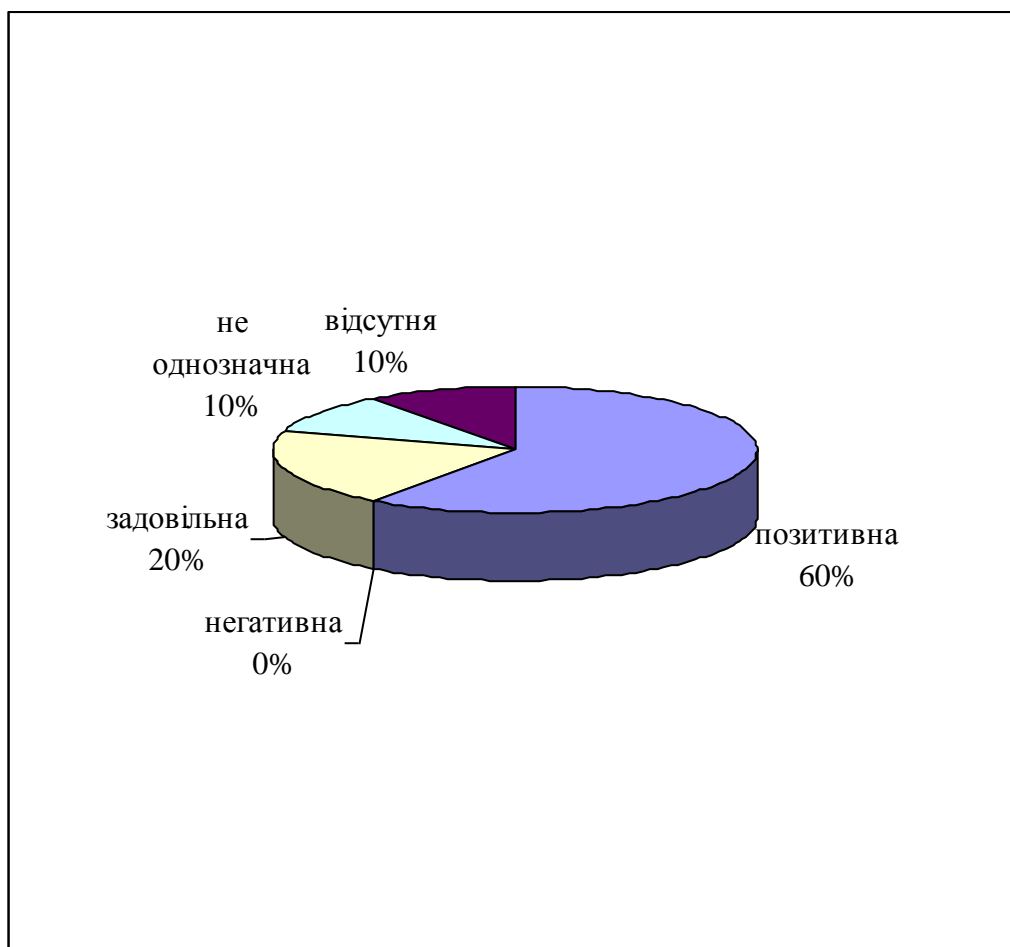

Рис. 3. Оцінка дітьми з порушеннями слуху, які навчаються в інтегрованих умовах, комфортності перебування у школі

Маленький відсоток дітей, які не задоволені навчанням ми розглядаємо як хороший показник. Серед тих, кому не подобається у школі більшість пов'язує незадоволення навчанням у школі із труднощами засвоєння навчального матеріалу. Відзначимо також, що за результатами аналізу навчальних досягнень, діти, яким не подобається навчання у школі, мають найнижчі показники успішності серед учасників експериментальної підгрупи, які мають порушення слуху і навчаються у колективі чуючих.

Жодна дитина не пояснила свого незадоволення поганим ставленням з боку однокласників або педагогів. Ніхто не пов'язував незадоволення з „особливими” навчальними потребами або станом слухової функції. Звісно, суб'єктивність оцінок учнів не дозволяє робити остаточні висновки про причини незадоволення дітей навчанням у школі. Втім, характер відповідей, на нашу думку, свідчить про те, що діти з порушеннями слуху не відчуваються незадоволеними через особливе негативне ставлення до них, як і через проблеми, безпосередньо пов'язані із порушенням слуху.

Ми також запропонували батькам оцінити як відчувається їхня дитина у класному колективі загальноосвітньої школи. На думку батьків 60% дітей з порушеннями слуху відчувається у колективі добре, вільно, 20% - нормально, непогано, 10% – по-різному, а 10% батьків не знають як їхня дитина відчувається у колективі, негативну оцінку ми не отримали з боку батьків.

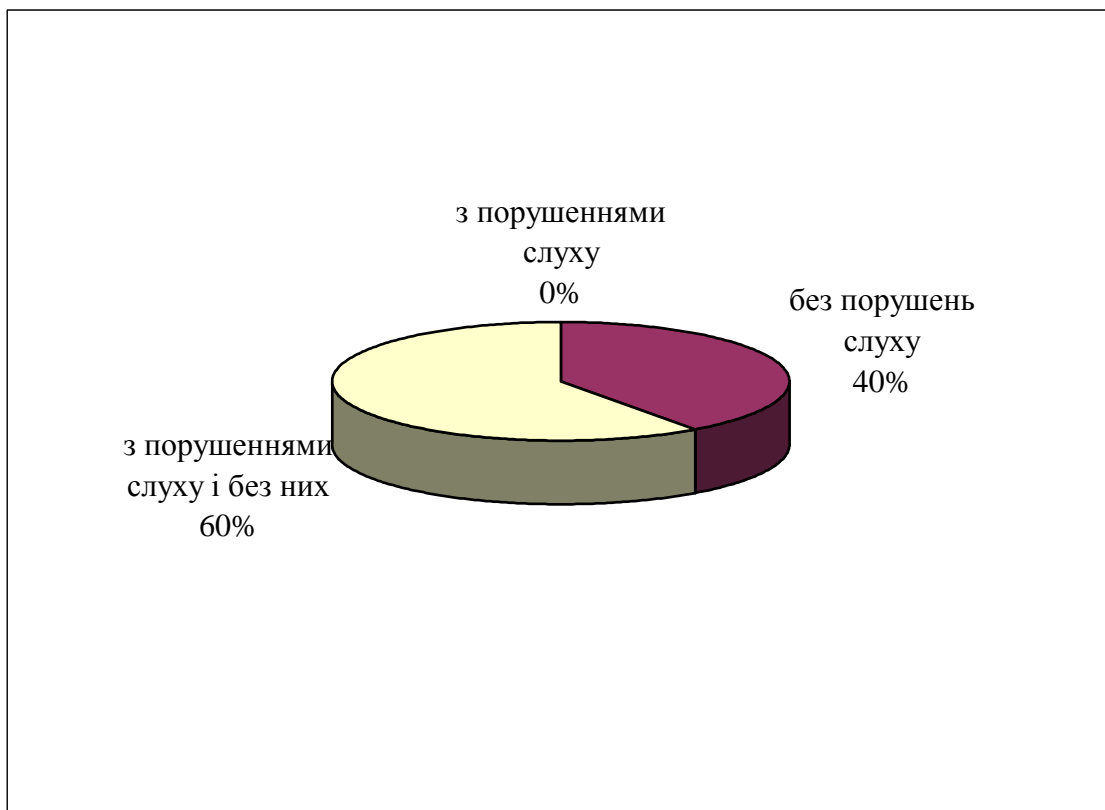

Рис. 4. Комфортність перебування дитини з порушенням слуху у класному колективі загальноосвітньої школи (бачення батьків)

Одержані дані засвідчують, що переважна більшість дітей з порушеннями слуху добре, вільно почувається у колективі чуючих. Задовільно (непогано, нормально), на думку батьків, почувається суттєво менше учнів. Несподіваною для нас стала відповідь, яка засвідчує, що батьки не знають як їхня дитина почувається у колективі.

Щоб з'ясувати чи обмежуються дітей з порушеннями слуху тісним спілкуванням лише з дітьми, що, як і вони, мають порушення слуху, ми запропонували дати відповідь на запитання „З ким ти дружиш у класі?“, не обмежуючи дітей у кількості обраних у якості друзів однокласників. Респонденти назвали від одного до чотирьох друзів, жодна дитина не відповіла, що друзів у класі не має.

За результатами опитування 60% мають друзів і з порушеннями слуху, і без них; 40 % мають друзів лише з числа дітей зі збереженим слухом. Жодна дитина не назвала у якості друзів тільки дітей з порушеннями слуху.

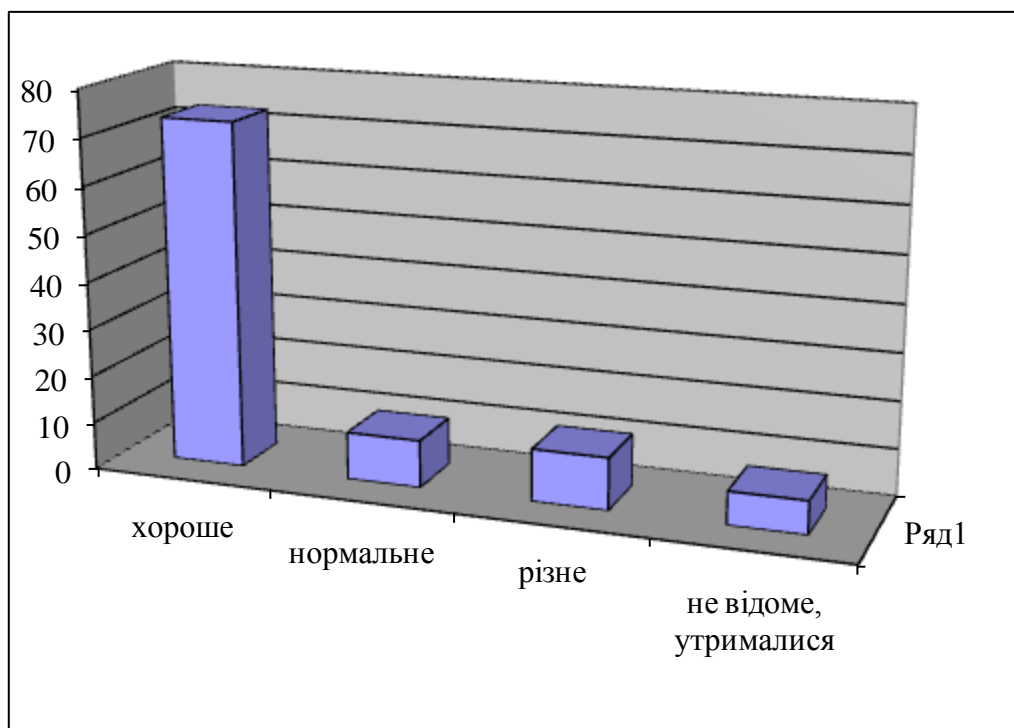
Рис. 5. Встановлення дружніх стосунків дітей з порушеннями слуху з однокласниками (бачення дітей з порушеннями слуху)

Такі результати свідчать на користь того, що діти з порушеннями слуху не утворюють у класі соціальних мікрогруп за станом слуху, а стан слуху не є для них визначальним у виборі друзів.

Надзвичайно важливим для соціалізації дитини з порушенням слуху та її успішної інтеграції у середовище людей, більшість яких не має порушень слуху, є наявність соціальних контактів поза навчальним закладом. Щоб з'ясувати чи володіють респонденти навичками встановлення соціальних контактів поза школою ми задали дітям з порушенням слуху запитання: „Чи маєш ти друзів поза школою?”. Всі опитані зазначили, що мають друзів поза школою.

Усі відповіді батьків на запитання: „Чи має ваша дитина друзів серед чуючих дітей?” також виявилися ствердними. Деякі з батьків додатково зазначили, що їхні діти мають чуючих друзів, як у школі, так і поза школою. Деякі батьки відповіли, що їхня дитина має дуже багато друзів серед чуючих. Важливим є і той факт, що діти з порушеннями слуху, згідно їхніх відповідей та відповідей їхніх батьків успішно встановлюють соціальні контакти із „чуючим” середовищем.

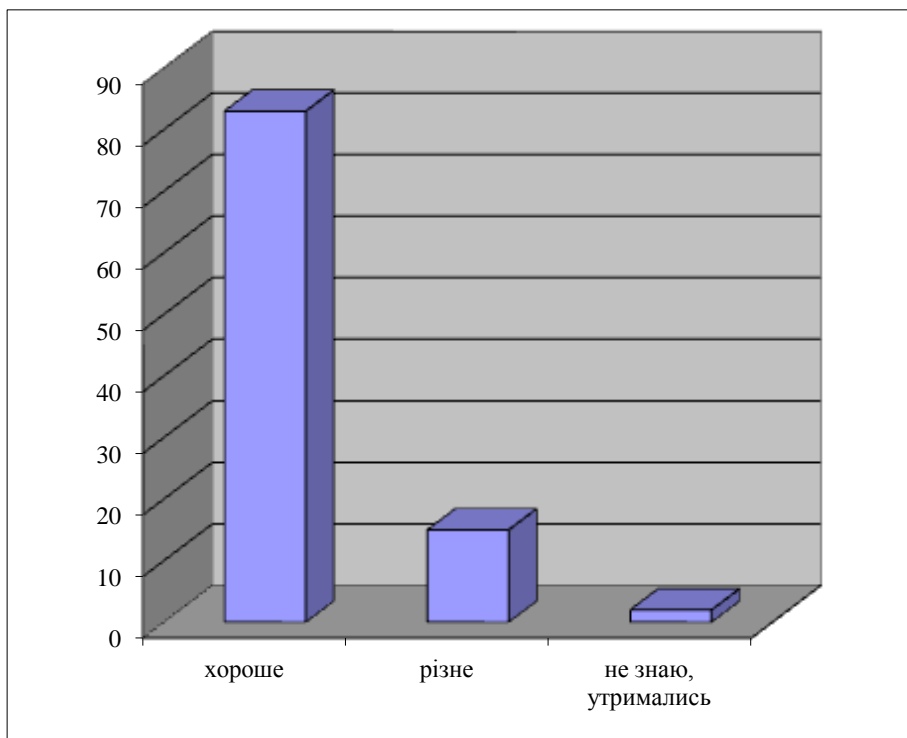
Ми також запропонували батькам дітей з порушеннями слуху оцінити ставлення до їх дитини з боку інших учасників навчального процесу: педагогів та інших дітей. Ставлення з боку інших дітей оцінили як хороше 73% респондентів, як нормальне – 10 %, як різне - 11 %, відповіді „не знаю” або утримались від відповіді 7% батьків.

Рис. 6. Ставлення до дітей з порушеннями слуху з боку інших дітей класу (позиція батьків дітей з порушеннями слуху)

Більшість батьків позитивно оцінили ставлення до їх дітей з боку інших учнів. Респонденти характеризували його як дружнє, товариське.

Надзвичайно важливою для адаптування дитини і показовою, на нашу думку, є також оцінка ставлення до дитини з боку педагогів загальноосвітніх шкіл. Батьки дітей з порушеннями слуху, які навчаються в інклюзивних умовах, ставлення до їх дітей з боку педагогів оцінили таким чином: як „добре” оцінили 83%, „по-різному” - 15%, утримались від відповіді - 2%.

Рис. 7. Ставлення до дітей з порушеннями слуху з боку педагогів загальноосвітніх шкіл (позиція батьків дітей з порушеннями слуху)

Отримані результати свідчать про те, що переважна більшість батьків оцінює ставлення до їхніх дітей з порушеннями слуху з боку педагогів загальноосвітніх шкіл як позитивне. Характерними є висловлювання батьків про те, що педагоги „завжди раді допомогти”, „ставляться з розумінням”, якими вони доповнювали свої відповіді на запитання анкет. Оцінка „по-різному” супроводжувалася такими коментарями: „одні педагоги ставляться з більшим розумінням, а інші – з меншим”, „у більшості випадків ставляться добре, але інколи трапляється, що не враховують порушення слуху”. Зауважимо, що педагоги шкіл – учасників дослідження мають досвід роботи в інклюзивному колективі, з ними проводиться консультативна робота, тренінги, тематичні засідання педагогічних рад, є учасниками науково-методичних та навчально-методичних семінарів, конференцій, присвячених інклюзивному навчанню, переважна більшість відвідувала курси підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, де вивчала основи організації інклюзивного навчання. Завдяки цьому більшість анкетованих педагогів, як засвідчують батьки, вміють правильно поводитися з „особливими” учнями. Можна припустити, що у випадках, коли у

„змішаних” колективах працюють непідготовлені педагоги, показники можуть суттєво відрізнятись від отриманих нами.

За результатами проведеного дослідження ми можемо констатувати, що в експериментальних навчальних закладах більшість дітей з порушеннями слуху мають враження слухової функції на рівні „соціального слуху”, відносяться до групи дітей зі зниженим слухом. Переважають діти з родин чуючих батьків. Всі учні отримували спеціальну дошкільну допомогу (великий відсоток у приватний спосіб), а також загальноосвітню підготовку у домашніх умовах (найбільша кількість), спеціальних або загальноосвітніх дошкільних закладах. Більшість дітей вважає перебування в інклюзивній школі комфортним, що співпадає з оцінкою комфортності перебування дітей їх батьками, має друзів як серед дітей з порушеннями слуху, так і серед дітей зі збереженим слухом та оцінюють ставлення до них з боку інших дітей та педагогів як хороше.

Література:

1. Выготский Л.С. Коллектив как фактор развития дефективного ребенка / Выготский Л.С. - М.: Педагогика, 1983. Т.5. - с.196-218.
2. Даніелс Елен, Стаффорд Кей Залучення дітей з особливими потребами до системи загальноосвітніх класів. / Даніелс Елен, Стаффорд Кей – Україна, Львів, Товариство „Надія”. -2000. – 256 с.
3. Засенко В., Колупаєва А. Шляхи інтеграції дітей з порушеннями слуху у суспільство / Засенко В., Колупаєва А. // Громадянська освіта та соціалізація дітей з вадами слуху. Збірник науково-методичних матеріалів. – Київ. – 2002. – С. 48-50.
4. Леонгард Э. И. Интеграция детей с ограниченными возможностями здоровья как нормализующий фактор жизнедеятельности социума / Леонгард Э. И.// Воспитание и обучение детей с нарушениями развития. - 2005. - №2. - С.3 – 6
5. Малофеев Н.Н., Гончарова Е.Л. Позиция ИКП РАО в оценке современного этапа развития

государственной системы специального образования в России //Альманах Института Коррекционной Педагогики РАО. Выпуск 1/2000 Институт коррекционной педагогики РАО: наука – практике на рубеже веков. Режим доступа: <http://autist.narod.ru/malofeev.htm>.

6. Сводина В.Н. Интегрированное воспитание дошкольников с нарушенным слухом / Сводина В.Н. // Дефектология -№ 6, -1998, -с.38-42.

7. Слугина М.А., Савельева Г.А. Социальная адаптация и интеграция детей с проблемами слуха в условиях центра „Ариадна” / Слугина М.А., Савельева Г.А. // Социальная адаптация и интеграция детей с нарушениями слуха (опыт работы городской экспериментальной площадки УВК 1824) Отв. ред. И.А. Коробецкий. - М., 2000, - 169 с., - с. 153-156

8. Шматко Н.Д. Для кого может быть эффективным интегрированное обучение / Шматко Н.Д. //Дефектология.-№2. –1999.- с.49-57.

1. Vygotskij L.S. Kollektiv kak faktor razvitija defektivnogo rebenka / Vygotskij L.S. - М.: Pedagogika, 1983. T.5. S.196-218.

2. Daniels Elen, Stafford Kei Zaluchennia ditei z osoblyvymy potrebamy do systemy zahalnoosvitnykh klasiv. / Daniels Elen, Stafford Kei – Ukraina, Lviv, Tovarystvo „Nadiia”. -2000. – 256s.

3. Zasenko V., Kolupaieva A. Shliakhy intehratsii ditei z porushenniamy slukhu u suspilstvo / Zasenko V., Kolupaieva A. // Hromadianska osvita ta sotsializatsiia ditei z vadamy slukhu. Zbirnyk naukovo-metodychnykh materialiv. – Kyiv. – 2002. – S. 48-50.

4. Leongard Je. I. Integracija detej s ogranichennymi vozmozhnostjami zdorov'ja kak normalizujushhij faktor zhiznedejatel'nosti sociuma / Leongard Je. I.// Vospitanie i obuchenie detej s narushenijami razvitija. - 2005. - №2. - S.3 – 6

5. Malofeev N.N., Goncharova E.L. Pozicija IKP RAO v ocenke sovremennogo jetapa razvitija gosudarstvennoj sistemy special'nogo obrazovanija v

Rossii //Al'manah Instituta Korrekcionnoj Pedagogiki RAO. Institut korrekcionnoj pedagogiki RAO: nauka – praktike na rubezhe vekov /.

6. Svodina V.N. Integrirovannoe vospitanie doskol'nikov s narushennym sluhom / Svodina V.N. // Defektologija -№ 6, -1998, -s.38-42.

7. Slugina M.A., Savel'eva G.A. Social'naja adaptacija i integracija detej s problemami sluha v uslovijah centra „Ariadna” / Slugina M.A., Savel'eva G.A. // Social'naja adaptacija i integracija detej s narushenijami sluha (opyt raboty gorodskoj jeksperimental'noj ploschadki UVK 1824) Otv. red. I.A. Korobeckij. - M., 2000, - 169 s., - s. 153-156

8. Shmatko N.D. Dlja kogo mozhet byt' jeffektivnym integrirovannoe obuchenie / Shmatko N.D. //Defektologija.-№2. –1999.-s.49-57.